

Лариса Корунчак

викладач Херсонського економічно-правового інституту

УДК [340.114+340.115]:001.8

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА САМООРГАНІЗАЦІЯ В ФОРМУВАННІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА ТА ПРАВОПОРЯДКУ

Перед теоретичними дисциплінами в системі юридичних наук сьогодні постає важливе завдання оновлення свого змісту, перш за все це стосується методології права. На думку К.Цвайгерта, Х.Кьотца правова наука в цілому зараз є «хворою наукою», причиною чого являється традиційний нерелектуючий і самовпевнений догматизм, в цілому позитивістська школа юриспруденції[1, с.49]. Серед сучасних підходів, які дозволяють вивчати складні системи (в тому числі і право), виділяється синергетичний.

Значний здобуток у розвиток синергетики, як наукового методу дослідження процесів самоорганізації в складних системах, внесли роботи Г.Хакена, І.Пригожина, І.Стенгерс, О.М. Князевої, С.П. Курдюмова, Г.Г. Малінецького, Д.С. Чернавського та ін. Одним із перших, хто розглядав можливість використання цього підходу в сфері права, був А.Б. Венгеров. У цілому ж спроби застосування синергетики при дослідженні правових явищ є досить нечисленними.

З позицій синергетичного світосприйняття досить цікавим є дослідження питання співвідношення понять організації та самоорганізації у відкритих складних системах. Як зазначають О.М. Князева, С.П. Курдюмов, самоорганізація виражає здатність складних систем до узгодження своєї внутрішньої структури, передбачає процеси спонтанного впорядкування (переходу від хаосу до порядку), утворення й еволюції структур у відкритих нелінійних середовищах[2, с.220].

Г.І. Рузавін звертає увагу на те, що принциповою відмінністю соціальних систем від природних є доповнення існуючої в них самоорганізації організацією[3, с.63-67]. Взаємодія самоорганізації та організації, випадкового і необхідного складає основу розвитку соціальних систем. У широкому значенні слова під організацією розуміють певне впорядкування в функціонуванні або еволюції системи, а самоорганізація розглядається як особливий вид організації, зумовлений внутрішніми причинами. Відповідно, під організацією також розуміється впорядкування системи, яке викликане зовнішніми по відношенню до неї факторами. Зазвичай, коли говорять про організацію соціальних систем, мають на увазі вплив на систему дій зі сторони суспільства, держави і влади, які впорядковують систему.

Основою нормального і стабільного функціонування будь-якого суспільства є закріплення і в такий спосіб урегулювання суспільних відносин правом. Способом зовнішнього виразу, існування та перетворення права виступають джерела права. Вони створюються державою або безпосередньо суспільством (соціумом); мають риси самоорганізації та організації. Критерієм визначення самоорганізації в досліджуваному джерелі права може слугувати рівень впливу зовнішніх (обумовлених вольовою цілеспрямованістю суб'єкта правотворчості) або внутрішніх факторів на формування та закріплення норм в цьому джерелі.

Процес правоутворення починається з визнання державою певних повторювальних суспільних відносин, усвідомлення необхідності їх правового регулювання, формального закріплення і державного захисту юридичних приписів. Формування права є складним, багатоаспектним соціальним процесом, обумовленим взаємодією об'єктивних та суб'єктивних чинників, що визначають і забезпечують утворення нових норм права. Повторювальні відносини, що склалися стихійно, відображаються в формуванні звичаїв, релігійних норм. На цій основі виникає потреба визнання загальної обов'язковості і охорони найбільш важливих і сталих суспільних відносин.

Заключним етапом процесу правоутворення є правозакріплення. Правозакріплення відбувається шляхом санкціонування, тобто надання загальної обов'язковості і захисту з боку держави найбільш загальним і важливим правилам, що об'єктивно народжуються в суспільстві. Спочатку державне санкціонування обмежується наданням юридичної сили судовим рішенням, звичаям, договірним відносинам. Згодом шляхом нормотворчості (правотворчості) державних органів з'являється писане право (законодавство)[4, с.175-176].

Найпоширенішими джерелами (формами) права в більшості правових систем є нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий прецедент та правовий звичай.

Нормативно-правовий акт – це офіційний документ, прийнятий компетентними суб'єктами правоутворення у визначених законом порядку і формі, який містить норми права. На думку Ю.Ю. Ветютнева, для нормативно-правового акта самоорганізація характерна лише незначною мірою, так як він представляє собою плід цілеспрямованої діяльності спеціально вповноваженого на те державного органу; його від початку до кінця формує людська (точніше, державна) воля[5, с.65]. У даному випадку впорядкування системи (створення нормативно-правового акта) викликане зовнішніми по відношенню до неї факторами, що свідчить про домінуючу роль організації, але в той же час це не означає, що така система позбавлена самоорганізації взагалі. При формуванні норми права законодавцю обов'язково необхідно враховувати потребу в регулюванні тих чи інших суспільних відносин, традиції країни, соціокультурні чинники; без такого врахування створена норма буде «мертвою», «не приживеться», так чи інакше сприятиме зростанню хаосу в системі.

Більш самоорганізованими є нормативно-правові договори, серед яких виділяють міжнародні та внутрішньодержавні. Виходячи з положень статті 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р. (далі – Конвенція), міжнародний договір визначається як письмова угода, що регулюється міжнародним публічним правом, укладена між двома або

декількома суб'єктами міжнародного права незалежно від того, міститься вона в одному документі, у двох або кількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретної назви[6, с.24]. Особливістю міжнародного публічного права є те, що воно не має суверенної влади, яка б зобов'язувала його суб'єкти; найчастіше воно впроваджується на добровільних засадах. Ще в Давньому Римі був виділений та визнаний основний принцип міжнародного права – згода між сторонами на дію тих чи інших правових норм, у тому числі створених, визнаних самими сторонами, які взаємодіють у конкретних ситуаціях. Отже, при укладанні міжнародних договорів неможливе нав'язування будь-яких його умов стороні договору, що перш за все пов'язане з невід'ємною властивістю держав – державним суверенітетом.

Щодо колективного договору, то статтею 1 Закону України «Про колективні договори і угоди» встановлено, що такий договір, угода укладаються на основі чинного законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин і узгодження інтересів трудящих, власників або вповноважених ними органів. Згідно з частиною 1 статті 7 вище згаданого закону зміст колективного договору визначається сторонами в межах їх компетенції[7, с.26-28]. У даному випадку сторони визначають свої права та обов'язки за принципом диспозитивності з урахуванням певних обмежень (зокрема, не можна включати до колективного договору умови, які погіршують становище працівника порівняно з чинними нормами законодавства).

Таким чином, при укладенні міжнародного або колективного договорів їх сторони утворюють своєрідну систему – суб'єкти правотворчості - на свій розсуд, користуючись власними міркуваннями визначають необхідність і доцільність включення тих чи інших положень до умов договору. Серед факторів, які можуть ззовні вплинути на систему при укладенні міжнародного договору можна виділити несуперечливість його умов імперативним нормам міжнародного права – *jus cogens* (відповідно до статті 53 Конвенції договір є неважним, якщо на момент укладення він суперечить імперативній нормі

загального міжнародного права); а при укладенні колективного договору – несуперечливість нормам діючого внутрішнього законодавства держави. Зазначене свідчить, що створення міжнародного або колективного договору значною мірою відбувається за допомогою процесів самоорганізації.

Велику роль у формуванні права відіграє ухвалення рішень судами. Судовий прецедент (від лат. *praecedens/praecedentis/* - що передує) – це принцип, на основі якого ухвалюється рішення у конкретній справі, що є обов'язковим для суду нижчої інстанції при вирішенні в майбутньому всіх аналогічних справ або виступає зразком тлумачення закону.

Судовий прецедент і судова практика визнавалися формами права ще в Стародавньому Римі. Починаючи з XIII століття, прецедентне право поширюється в Англії, де воно утворюється королівськими судами, за судами визнається право офіційного формулювання правових норм. Прецедент став первинним джерелом права в країнах англо-саксонської правової сім'ї. Наприкінці XX століття за умов зближення англо-саксонської і романо-германської правових систем прецедент перетворюється на вторинне джерело права в країнах континентального права. Зокрема, відповідно до статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» практика Європейського Суду офіційно визнана джерелом права України[8].

У судових прецедентах ступінь самоорганізації (впливу внутрішніх причин) є вищим порівняно з розглянутими попередньо джерелами (формами) права. Момент вибору суддею тієї чи іншої норми є своєрідною точкою біфуркації при формуванні правового прецеденту. Можна передбачити варіанти вирішення справи суддею (суддями), але який з них обере суддя (судді) однозначно визначити неможливо. Такий рівень самоорганізації пояснюється незалежністю суддів та заборонаю впливу на суддів у будь-який спосіб (стаття 126 Конституції України)[9, с.41].

Найбільш яскравим прикладом самоорганізації джерел права є правовий звичай. Він формується суспільством в результаті фактичного одноманітного

застосування певних правил протягом тривалого часу; набуває загальнообов'язкового характеру внаслідок санкціонування державою. Велику роль при створенні цього джерела права відіграють традиції, менталітет, лінгвістичні особливості населення країни. Роль держави (а відповідно і організації) в формуванні цього джерела права зводиться до мінімуму.

Наведене свідчить, що рівень самоорганізації в різних джерелах права може бути різним. Визначається він відповідно до процесу створення цього джерела, а також пов'язаний і з правопорядком країни.

Як відомо, в класичній соціології виділяють дві вихідні моделі правопорядку: органічну та механістичну. Органічна модель правопорядку представляє собою відкриту систему, яка живо обмінюється інформацією з соціальним середовищем, оперативно реагує на всі зміни, які відбуваються в суспільстві, і прагне своєчасно адаптуватися до них. Завдяки відкритості і динамізму вона здатна з успіхом знаходити різні засоби згладжування та взаємного примирення протилежних соціальних позицій і тим самим надавати суспільному цілому додаткову життєздатність. Інакше виглядає механістична модель правопорядку, котрий, відкидаючи природно-правові компоненти за межі своїх структур, стає оплотом неправда, а значить уже не правопорядком, а лише законопорядком. У неправовому законопорядку присутня жорстка заданість вихідних умов функціонування, однозначність обов'язкових приписів для всіх елементів соціальної системи. Кожний елемент цієї системи і вся вона в цілому перебувають у прямому підпорядкуванні зовнішній по відношенню до них детермінуючій силі панівної політичної влади. Якщо для держави першочергове значення має фактор дисциплінарного впорядкування соціальних структур, то для окремої особистості важливо мати можливості, які дозволяють їй реалізувати свою потребу в свободі. У неправовій державі виявляється логіка експансії нормативних начал і тенденція розповсюдження їхніх дисциплінуючих впливів на все більший соціальний простір[10, с.15].

Зазначене свідчить про значну перевагу організації над самоорганізацією при формуванні джерел права в неправових державах, виключно

позитивістський підхід до регулювання суспільних відносин. Жорстка нормативізація соціального життя завжди обмежує волю людини, утискає її свободу, достоїнство, культуру, мораль. Порушуються межі доцільності і оптимальний ступінь впорядкування системи. Здавалось би, за умов максимальної організації суспільних відносин державою (жорсткої нормативізації) система має досягти найбільш сталого стану. Однак, постійне порушення межі впорядкування призводить до того, що в системі порушуються процеси обміну енергією, інформацією; внаслідок штучно створеної «закритості» система не може скинути накопичений баласт надлишкової ентропії, що однозначно призводить до зростання хаосу в системі і її загибелі або переходу на новий рівень упорядкування. У той же час, відсутність організації в системі унеможлиблює існування держави і також однозначно приводить до збільшення хаосу в системі.

Сьогодні особливо актуалізується необхідність забезпечення умов для нормального функціонування громадянського суспільства, оскільки саме воно має виступати як протизвага державі з метою недопущення порушення владою своїх основних обов'язків щодо верховенства права та дотримання законності. Міцність та конкурентоздатність держави, належна реалізація правових норм залежить не тільки від ефективної діяльності певних інститутів, але й від ціннісного наповнення політико-правової свідомості всього суспільства, від ступеня розвитку правової культури кожного громадянина[11, с.6]. На думку Ю.Ю. Калиновського, демократична культура передбачає обізнаність громадян у суспільних справах, їх здатність аналізувати навколишні події критично і в кінцевому підсумку формувати власну думку[12, с.90]. Правова система України має базуватися не на традиційних засадах юридичного позитивізму, який тлумачить право винятково як продукт вольових дій та рішень вищих суб'єктів державної влади, а на розумінні права як міри свободи рівних суб'єктів, на принципі верховенства права у взаємозв'язку з принципом верховенства закону, розгляд їх не як взаємовиключних, а як взаємодоповнюючих категорій[13, с.338].

Таким чином, оптимальний рівень збалансування правової системи має базуватись на розумному співвідношенні процесів організації та самоорганізації. Різноманітність такого співвідношення при створенні джерел права надає можливість, з одного боку, державі - забезпечувати належний рівень правопорядку в країні, а з іншого боку, особистості – вільно розвиватися, проявляти себе в суспільстві, поєднуючи свободу кожного зі свободою всіх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цвайгерт, К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права/ К. Цвайгерт, Х. Кетц; пер. с нем. Ю.М. Юмашева. – М.: Междунар. отношения, 2000. - Т.1: Основы. – 480 с.
2. Князева, Е.Н. Основания синергетики: Синергетическое мировидение/ Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – Изд. 3-е, доп. – М.: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2010. – 256 с. – (Синергетика: от прошлого к будущему).
3. Рузавин, Г.И. Самоорганизация и организация в развитии общества/ Г.И. Рузавин// Вопросы философии. – 1995. - №8. – С.63-72.
4. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів]/ М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Харків: Право, 2010. – 584 с.
5. Ветютнев, Ю.Ю. Синергетика в праве/ Ю.Ю. Ветютнев// Государство и право. – 2002. - №4. – С.64-69.
6. Віденська конвенція про право міжнародних договорів/ Конвенція ООН від 23.05.1969 р.// Міжнародне право в документах/ За заг. ред. д.ю.н., проф. М.В. Буроменського. – Х.: Вид-во Національного університету внутрішніх справ, 2003. – с.23-36.

7. Про колективні договори і колективні угоди/ Закон України від 01.07.1993 р. №3356-ХІІ// Колективні трудові спори/ За заг. ред. В.М. Руденка. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 384 с.
8. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс]: Закон України 23.02.2006 р. №3477-IV// Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3477-15>.
9. Конституція України: зі змінами. – Х.: Право, 2011. – 56 с.
10. Бачинин, В.А. Неправо (негативное право) как категория и социальная реалья/ В.А. Бачинин// Государство и право. – 2001. - №5. – С.14-20.
11. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія/ Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін. – Х.: Право, 2009. – 352 с.
12. Калиновський, Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: монографія/ Ю.Ю. Калиновський. – Х.: Право, 2008. – 288 с.
13. Правова система – дієвий чинник демократичних соціальних перетворень/ О.В. Петришин// Часопис Київського університету права. – 2011. - №3. – С.337-338. – Рец. на кн.: Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи: монографія/ Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко. – К., 2011. – 176 с.

Корунчак Л.А. Організація та самоорганізація в формуванні джерел права та правопорядку

У статті зосереджено увагу на ролі самоорганізації при створенні різних джерел (форм) права. Розглянуто органічну та механістичну моделі правопорядку, співвідношення в них організації та самоорганізації при регулюванні суспільних відносин за допомогою норм права, наслідки жорсткої нормативізації соціального життя, її вплив на права і свободи людини та стійкість системи.

Ключові слова: синергетичний підхід, джерела (форми) права, організація, самоорганізація, правопорядок.

Корунчак Л.А. Организация и самоорганизация в формировании источников права и правопорядка

В статье сосредоточено внимание на роли самоорганизации при создании разных источников (форм) права. Рассмотрено органическую и механистическую модели правопорядка, соотношение в них организации и самоорганизации при регулировании общественных отношений с помощью норм права, последствия жесткой нормативации социальной жизни, ее влияние на права и свободы человека и устойчивость системы.

Ключевые слова: синергетический подход, источники (формы) права, организация, самоорганизация, правопорядок.

Korunchak L. Organization and self-organisation in forming of sources of law and law-order

In the article attention is paid to the role of self-organisation while creating different sources (forms) of law. Organic and mechanistic models of law-order, correlation of organization and self-organisation in them while regulating social relations by means of law norms, consequences of hard normatization of social life, its influence upon human rights and freedoms and stability of the system are analysed.

Key words: synergetic approach, sources (forms) of law, organization, self-organisation, law-order.